

Η ΦΥΣΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΔΙΚΑΙΟΥ; (Οκτώβριος 1999)

Συγγραφέας: Μ. ΧΑΪΝΤΑΡΛΗΣ

Υπάρχει φύση οπουδήποτε υπάρχει ζωή που έχει ένα νόημα, αλλά όπου εντούτοις δεν υπάρχει σκέψη. Έτσι φύση είναι αυτό που έχει ένα νόημα, χωρίς αυτό το νόημα να έχει τεθεί από τη σκέψη. Είναι η αυτοπαραγωγή νοήματος.

M. Merleau-Ponty[\[1\]](#)

A. Γενική προσέγγιση

Η σχέση του δικαίου με τη φύση θεωρείται δικαιολογημένα μια σχέση πολύπλευρη, πολύπλοκη, συχνά μάλιστα από ορισμένες πλευρές και διφορούμενη. Η σχέση αυτή και οι αναζητήσεις που τη συνοδεύουν συναρτάται, σχηματικά τουλάχιστον, με το εάν η φύση λαμβάνει τη θέση του αντικειμένου, που το δίκαιο οφείλει να προστατεύει για το καλό του ανθρώπου ή εάν λαμβάνει τη θέση του «υποκειμένου» που έχει «δικαιώματα», τα οποία θα πρέπει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να είναι σε θέση ν' ασκεί. Πρόκειται για δύο όψεις αυτής της σχέσης, οι οποίες εμφανίζονται μεν *prima facie* ως αμφίρροπες, δεν παύουν ωστόσο να διατηρούν ένα κοινό εννοιολογικό πυρήνα.

Η όξυνση της οικολογικής κρίσης τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας και της συνακόλουθης αύξουσας παρέμβασης του ανθρώπου στις φυσικές διαδικασίες έφερε εκ νέου στις μέρες μας στην επιφάνεια με ιδιαίτερη ένταση το ζήτημα της σχέσης αυτής. Είναι, πάντως, ένα ζήτημα που διαπερνά γενικότερα ποικιλοτρόπως την εξέλιξη των ιδεών, αλλά και ειδικότερα την εξέλιξη και ιστορία των επιστημών, συμπεριλαμβανομένης και της νομικής επιστήμης.

Αν ανατρέξει κανείς κατ' ευθείαν στους νομικούς κανόνες της εποχής μας, θα διαπιστώσει χωρίς μεγάλη δυσκολία ότι η θέση της φύσης ως προστατευτέου αντικειμένου στο χώρο του δικαίου έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η πρώτη και καθοριστική εν πολλοίς διαπίστωση είναι ότι απουσιάζει τις περισσότερες φορές, αν όχι πάντοτε, ένας ορισμός αυτής. Η εξήγηση θα πρέπει ν' αναζητηθεί στην πολυσημία που χαρακτηρίζει την έννοια της φύσης. Ακόμη κι αν περιορισθεί κανείς -πράγμα αναγκαίο- στη σημασία της φύσης που παραπέμπει στη φυσική (υλική) πραγματικότητα[\[2\]](#), έμβια και άβια, ανακύπτουν αμέσως ορισμένα ερωτήματα. Τα κρισιμότερα δύο είναι μάλλον τα πιο κάτω: στη φύση περιλαμβάνεται, μολονότι έλλογο ον, και ο άνθρωπος; Με δεδομένο το εύρος της ανθρώπινης παρέμβασης στο περιβάλλον τότε είναι δυνατό να γίνει πραγματικά λόγος για φύση;

Ερωτήματα αναμφίβολα στα οποία οι απαντήσεις είναι εξ ορισμού δύσκολες,

ιδιαίτερα δε με τη μορφή ενός ορισμού στο χώρο του δικαίου. Αυτός είναι και ο λόγος που αποφεύγεται η διατύπωση ενός ορισμού, εντούτοις όμως είναι σχετικά εύκολο ν' ανιχνευθεί στις διάφορες περιβαλλοντικές νομοθεσίες ότι το δίκαιο, με ελάχιστες ίσως αποχρώσεις από τη μια νομοθεσία στην άλλη, καθοδηγείται από την ιδέα ότι φύση θα πρέπει να θεωρείται κάθε τι που έμεινε σε σημαντικό βαθμό έξω από την ορθολογική και οργανωμένη ανθρώπινη παρέμβαση[3].

Μολονότι, πάντως, η φύση δεν είναι επιστημονική έννοια, αν επιχειρείτο, για λόγους προστασίας της, μια πιο «τεχνική» προσέγγισή της, πιστεύουμε ότι θα έπρεπε να εντάξουμε σε αυτήν, εκτός απ' ό,τι έμεινε έξω από την οργανωμένη ανθρώπινη παρέμβαση, και τον άνθρωπο ως βιολογική υπόσταση. Ο άνθρωπος εξάλλου είναι φύση[4], ή με άλλα λόγια προϊόν μιας μακρότατης «φυσικής» εξελικτικής διαδικασίας. Ας σημειωθεί ότι η προσέγγιση αυτή αποκτά και επίκαιρη αξία λόγω της ραγδαίας αύξησης της βιοτεχνολογίας.

Κατά μια άποψη, η οποία δύσκολα θα μπορούσε ν' αμφισβητηθεί, το δίκαιο του περιβάλλοντος αποτυπώνει κανονιστικώς σε μια δεδομένη χρονική στιγμή τη σχέση κοινωνίας-φύσης[5]. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιστημονική προσέγγιση της σχέσης αυτής είναι και η χρήση ενός τύπου σκέψης ή με άλλα λόγια ενός παραδείγματος ικανού να συγκεράσει τις διαφορετικές λογικές που φέρουν η κοινωνία και η φύση.

Το καταλληλότερο ίσως παράδειγμα είναι αυτό της πολυπλοκότητας[6] και ιδίως οι αρχές του εκείνες που συμβάλλουν στην υπέρβαση του διχασμού υποκειμένου-αντικειμένου που σημάδεψε τη σύγχρονη επιστήμη. Οι τρεις βασικότερες ίσως αρχές είναι: α) η διαλογική σχέση μέρους-όλου όπου ταυτόχρονα τα μέρη ταυτίζονται και υπερβαίνουν το όλον και τανάπαλιν, β) η αδυναμία άρσης της αντίφασης που διαπερνά πράγματα και έννοιες και η ανάγκη «επιστημονικής» συνύπαρξης με αυτήν, και γ) η θέση ότι όχι μόνον το αντικείμενο οφείλει ν' ανταποκρίνεται στην επιστήμη αλλά και η ίδια η επιστήμη οφείλει να ανταποκρίνεται στο αντικείμενο.

B. Σχέση υποκειμένου-αντικειμένου. Η ανάγκη υπέρβασης του διχασμού

Είναι γνωστό ότι στο χώρο του δικαίου η έννοια του θετικισμού παραπέμπει σ' έναν τρόπο ανάγνωσης των νομικών κανόνων που δίνει πρωτεύουσα, αν όχι καθοριστική, αξία στο σημασιολογικό τους περιεχόμενο[7]. Με άλλα λόγια, σε μια ανάγνωση όπου, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, η βούληση του νομοθέτη έχει εξαιρετική βαρύτητα. Η θεώρηση αυτή συμπλέει κατά βάθος με την κυριαρχήσασα για πολλές δεκαετίες, και στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, γραμμή περί σαφούς διαχωρισμού, δηλαδή περί ενός διαχωρισμού άμοιρου επιστημολογικών προεκτάσεων, του υποκειμένου (παρατηρητή) από το υπό μελέτη (παρατήρηση) αντικείμενο που είναι εν προκειμένω η κοινωνία.

Ο άλλος πόλος του επιστητού, όπου τα αποτυπώματα του θετικισμού υπήρξαν και υπάρχουν ακόμη έντονα, είναι ο χώρος των φυσικών επιστημών. Εδώ η παρατήρηση μπορεί να διατηρεί αξιώσεις αντικειμενικότητας, επιστημονικότητας και απαλλαγής από μεταφυσικές οπισθοδρομήσεις μόνον υπό την απαραίτητη προϋπόθεση εξάλειψης του παρατηρητή (υποκειμένου). Και τούτο γιατί το αντικείμενο παρατήρησης εξετάζεται, ή σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να εξετάζεται, μέσα από τις διαδικασίες του πειράματος και της επαλήθευσης, απομονωμένο από τον περίγυρό του. Στη ρίζα βεβαίως των δεισιμών αυτών βρίσκεται η καρτεσιανή «μέθοδος», που κυριάρχησε με ελάχιστες αναλαμπές τους τελευταίους αιώνες, αντιπαραθέτοντας *res cogitans* και *res extensa*[\[8\]](#).

Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι κατά τον αιώνα που φεύγει εμφανίσθηκαν ψήγματα ρήξης ή και ευρύτερα ρήγματα στη δειστική αυτή κληρονομιά τόσο στις φυσικές επιστήμες όσο και στις κοινωνικές και, βεβαίως, στο δίκαιο. Σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες σ' αυτή την προοπτική θα μπορούσε κανείς, λιγότερο ή περισσότερο, να εντάξει τη σχετικότητα στο χωροχρόνο ανάλογα με το σύστημα αναφοράς (θέση του παρατηρητή, Einstein), την άποψη πως κάθε παρατήρηση πληρώνεται σε ενέργεια (Brillouin), την ανθρωπική αρχή στην κοσμολογία (Brandon Cartter), κυρίως όμως την αρχή της απροσδιοριστίας (Heisenberg) περί του δισυστάτου, σωματιδιακού και κυματικού χαρακτήρα των στοιχειωδών σωματιδίων της ύλης, όπου παρατηρητής και παρατήρηση συνδέονται άρρηκτα[\[9\]](#).

Αν μάλιστα στις προαναφερόμενες προτάσεις προσθέσει κανείς, κατ' αρχάς, τις απόψεις που συνόδευσαν ιστορικά την επιστήμη της κυβερνητικής (Wiener) και στη συνέχεια τη συστημική θεωρία (von Bertalanffy) αλλά και θεωρίες όπως της οργάνωσης (Piaget), αυτοοργάνωσης (von Neuman, Asby) και της πληροφορίας (Shannon), που έχουν ως κοινό τουλάχιστον πυρήνα την υπέρβαση της αναγωγιστικής λογικής[\[10\]](#), καθίσταται πολύ πιο ευδιάκριτη η αξία του παραδείγματος της πολυπλοκότητας.

Από την άλλη πλευρά, προσπάθειες κριτικής και υπέρβασης του θετικισμού παρατηρούνται και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα του δικαίου. Στο χώρο του δικαίου τέτοιες είναι αναμφίβολα, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, οι προσπάθειες των θεωριών της στάθμισης συμφερόντων, της ελεύθερης αναζήτησης του δικαίου, της τελολογικής ερμηνείας αλλά και μεθοδολογικών ρευμάτων, όπως αυτά της «ερμηνευτικής», της «τοπικής» κ.λπ.[\[11\]](#).

Έχει σημασία, πάντως, να τονισθεί ότι στις σημερινές συνθήκες γενικευμένης οικολογικής κρίσης ή τουλάχιστον οικολογικής υποβάθμισης, που φέρνει στο προσκήνιο με νέους όρους το ζήτημα των σχέσεων ανθρώπου-φύσης, τόσο η θέσπιση όσο και η εφαρμογή του δικαίου οφείλουν να συγκεράζουν τις διαφορετικές λογικές φύσης και κοινωνίας. Από την άποψη αυτή φαίνεται να προσλαμβάνουν ξεχωριστή

σημασία αντιθετικιστικού χαρακτήρα κατ' ουσίαν παραδοχές, όπως ότι: α) υπάρχει διαλογική σχέση μεταξύ θέσπισης και εφαρμογής των νομικών κανόνων, β) υπάρχει μια σχέση μέρους-όλου, όπως ήδη προσδιορίσθηκε, μεταξύ κανόνων και αρχών του δικαίου και γ) είναι αναγκαία η ενίσχυση του δικαιοπλαστικού χαρακτήρα της νομικής ερμηνείας.

Οι εν λόγω διαπιστώσεις ισχύουν κατ' εξοχήν για το δίκαιο του περιβάλλοντος, το οποίο ακριβώς «διαπερνά» η σχέση ανθρώπου-φύσης. Αν λοιπόν γινόταν δεκτό ότι αυτό θα έπρεπε να αποτελέσει το ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο-πρόκληση εντός του οποίου θα εξελιχθεί στο μέλλον το δίκαιο του περιβάλλοντος, ένα πλαίσιο που θα μπορούσε ίσως να ονομασθεί μη ανθρωποκεντρικό, είναι αυτονόητη η ανάγκη παρουσίασης προηγουμένως ορισμένων βασικών θεωρητικών προβληματισμών που αναπτύχθηκαν μέχρι σήμερα προς αυτή την κατεύθυνση.

Γ. Οι σύγχρονες απόπειρες υπέρβασης του ανθρωποκεντρισμού

Ως αντίβαρο σ' έναν τρόπο οργάνωσης των νομικών σχέσεων, ο οποίος χαρακτηρίζεται από έντονη ανθρωποκεντρική χροιά, αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια ποικίλες θεωρητικές απόψεις. Η ίδια άλλωστε η γέννηση, διαμόρφωση και κυρίως η «φυσική» εξέλιξη του δικαίου του περιβάλλοντος δεν μπορούσαν παρά να οδηγήσουν σε μια τέτοια κατεύθυνση. Μένοντας κατά βάση, για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου, στις απόψεις εκείνες που είχαν ως πρωταρχικό στόχο τη ριζική ανατροπή των νομικών σχέσεων, κυρίως όμως αυτών που συνδέονται με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του ανθρώπου έναντι της φύσης και του περιβάλλοντος, είναι δυνατό να διακρίνουμε τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις.

Σύμφωνα με την πρώτη, εκφραστής της οποίας κατ' εξοχήν υπήρξε ο *Ch. D. Stone*, είναι αναγκαία η αναγνώριση της ίδιας της φύσης ως υποκειμένου δικαίου, διότι τότε μόνο θα μπορούσαν να δημιουργηθούν αξιόπιστες προϋποθέσεις πραγματικής προστασίας του περιβάλλοντος από την ανθρώπινη παρέμβαση[12]. Η άποψη αυτή έλκει βεβαίως τις ρίζες της στη βαθιά οικολογία (*deep ecology*), εν μέρει δε και στη θεωρία του ωφελιμισμού (*utilitarisme*).

Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι κατά την ανάλυση της βαθιάς οικολογίας η φύση συνολικά, τόσο στην οργανική όσο και στην ανόργανή της έκφανση, διαθέτει εγγενώς ηθική αξία, ενώ κατά τη θεωρία του ωφελιμισμού οι ενέργειες του ανθρώπου οφείλουν να τείνουν όχι μόνον στην ικανοποίηση των συμφερόντων του, αλλά και στη μείωση του πόνου συνολικά στον κόσμο. Έτσι, αν ο «ωφελιμισμός» οδηγεί πιθανώς στην αναγνώριση ως υποκειμένου δικαίου μόνον των ζώων, τα οποία είναι μέρος του κόσμου και έχουν το χαρακτηριστικό να αισθάνονται τον πόνο και να πάσχουν, η «βαθιά οικολογία» οδηγεί στην αναγνώριση της φύσης σ' όλες τις εκφάνσεις της ως υποκειμένου δικαίου[13].

Η κριτική που μπορεί και θα πρέπει ν' ασκηθεί στην «οργανική» αναγνώριση της ικανότητας δικαίου στη φύση (ζώα, τοπία, κοιλάδες, οικοσυστήματα κ.λπ.) είναι ότι αγνοεί με απόλυτο τρόπο όλη την ανθρωπιστική παράδοση και τον αδήριτο νόμο της εξέλιξης των κοινωνιών. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι προσκρούει στη φιλοσοφική παραδοχή ότι τελικώς ο άνθρωπος είναι εκείνος που δίνει αξία στα πράγματα[14]. Τούτο είναι και το γεγονός κατ' ουσίαν, το οποίο οδηγεί στην προστασία τους και, μέσω αυτής, στην προστασία του ίδιου. Το ότι υπάρχει, εξάλλου, διαρκής και εξελισσόμενη σχέση του ανθρώπου με τη φύση καθιστά προβληματική τη θέση της "οργανικής" αναγνώρισης ικανότητας δικαίου στη φύση[15].

Πολύ πιο επεξεργασμένη θα πρέπει να θεωρηθεί η δεύτερη θεωρητική προσέγγιση, την οποία διατύπωσε με εξαιρετική επάρκεια η *M.-A. Hermitte* σε μελέτη της πάνω στην έννοια της βιοποικιλότητας και τη δημιουργία ενός νομικού καθεστώτος για τη φύση. Σύμφωνα με αυτή, υποκείμενο δικαίου θα μπορούσαν να αποτελέσουν οι άξιες προστασίας περιοχές, όχι όμως υπό την «οργανική» εκδοχή αλλά εκπροσωπούμενες από ειδικούς φορείς, διαθέτοντες τα απαραίτητα εχέγγυα επιστημοσύνης και ανεξαρτησίας.

Με τη θέση αυτή αφενός αποφεύγεται η διολίσθηση σε ανιμιστικού τύπου θέσεις και πρακτικές, που ήταν στην ημερήσια διάταξη την περίοδο του Μεσαίωνα, αφετέρου όμως, και το κυριότερο, δεν προκαλείται ταύτιση και σύγχυση μεταξύ υποκειμένου δικαίου και αντικειμένου του. Και τούτο γιατί το υποκείμενο δικαίου αντιστοιχεί στην προστατευόμενη περιοχή νοούμενη ως πολυσύνθετο σύστημα, ενώ τη θέση του αντικειμένου κατέχουν τα επιμέρους στοιχεία του[16]. Πρόκειται κατά βάση για μεταφορά στο χώρο του δικαίου της άποψης πως κάθε οργανισμός-ον (εν προκειμένω οργανισμός είναι το οικοσύστημα) κτίζει την ελευθερία του στο ότι είναι ανώτερος και ανεξάρτητος από τα μέρη που το απαρτίζουν[17].

Η αποτελεσματικότητα βεβαίως μιας τέτοιας σύλληψης, η οποία φιλοδοξεί να διασφαλίσει διαχρονικά την ικανότητα αναπαραγωγής των φυσικών λειτουργιών, δεν θα μπορούσε να διασφαλισθεί παρά μόνο στο μέτρο που το ίδιο το νομικό καθεστώς της βιολογικής ποικιλότητας αρθρωνόταν γύρω από έννοιες όπως η (φυσική) κληρονομιά, το έμβιο κ.λπ. σε συνδυασμό μάλιστα με μια «ένταξη» του χρόνου στο δίκαιο, ικανή να συλλάβει την πλανητική και α-χρονική πραγματικότητα του έμβιου κόσμου, δηλαδή της ζωής[18].

Πρόκειται αναμφίβολα για μια πρωτότυπη θεώρηση, η οποία έχει το πλεονέκτημα ότι επηρεάζει σε βάθος το δίκαιο, δημιουργεί προϋποθέσεις όχι μόνο συγκρότησης ενός συνεκτικού νομικού καθεστώτος, αλλά και ενός καθεστώτος με πολυδιάστατη κανονιστική εμβέλεια, ενός καθεστώτος δηλαδή ικανού να περιορίσει την «αποτελεσματικότητα» νομικών κανόνων που έχουν αντικρουόμενες επιδιώξεις προς τους κανόνες του δικαίου του περιβάλλοντος.

Τέλος, η τρίτη θεωρητική προσέγγιση, λιγότερο ίσως φιλόδοξη από τις προηγούμενες, έχει αυτή τη φορά ως αφετηρία αφενός το δικαίωμα στο περιβάλλον και αφετέρου τις συναντούμενες στην πλειονότητα των Αστικών Κωδίκων διατάξεις, σύμφωνα με τις οποίες περιβαλλοντικά αγαθά όπως ο αέρας, τα νερά κ.λπ. εμπίπτουν στην κατηγορία των κοινής χρήσεως πραγμάτων.

Ο κύριος εκφραστής αυτής της άποψης είναι αναμφίβολα ο *G. Martin*, ο οποίος στο πλαίσιο μιας προσέγγισης αυτή τη φορά μέσω του ιδιωτικού δικαίου, υποστήριξε την αναγκαιότητα αναγνώρισης ενός δικαιώματος του ιδιωτικού δικαίου στο περιβάλλον με αντικείμενο τα κοινής χρήσεως περιβαλλοντικά αγαθά (νερό, αέρας, προστατευόμενες περιοχές κ.λπ.).

Η πραγμάτωση του δικαιώματος αυτού προϋποθέτει τη συνολική και σ' όλα τα χωρικά επίπεδα οργάνωση των σχέσεων μεταξύ των χρηστών του περιβάλλοντος, ή, με άλλα λόγια, μεταξύ των φορέων του δικαιώματος στο περιβάλλον. Πρόκειται σίγουρα για μια πρωτότυπη θεωρητική κατασκευή με αμφίβολα όμως πρακτικά αποτελέσματα. Και τούτο όχι μόνον γιατί στηρίζεται στην ιδέα της πλήρους «ιδιωτικοποίησης» του δικαίου του περιβάλλοντος, αλλά γιατί προσκρούει στο γεγονός ότι οι νομικές σχέσεις των ατόμων με τη φύση δεν μπορούν να απορροφηθούν πλήρως από τη σχέση μεταξύ των ατόμων-χρηστών του περιβάλλοντος.

Στην ίδια γραμμή πλευσης θα πρέπει να θεωρηθεί ότι κινούνται σε μεγάλο βαθμό και απόψεις που διατυπώθηκαν από την ελληνική θεωρία. Συγκεκριμένα από τον *I. Καράκωστα* έχει υποστηριχθεί ότι η προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών, σε επίπεδο ιδιωτικού δικαίου, μπορεί να επιτευχθεί με την ενεργοποίηση των διατάξεων του Α.Κ. για τα κοινά σε όλους και για τα κοινής χρήσης πράγματα, διότι αυτά συνθέτουν τον απαραίτητο ζωτικό χώρο για την επιβίωση και την υγιή διαβίωση του ανθρώπου.

Επειδή μάλιστα στο χώρο αυτό δημιουργείται και αναπτύσσεται η προσωπικότητα του ατόμου, από αυτήν απορρέει και το σχετικό δικαίωμα χρήσης, απόλαυσης και ωφέλειας[19]. Επομένως, η προσβολή της κοινής χρήσης ή κοινής ωφέλειας κοινού σε όλους ή κοινόχρηστου πράγματος συνιστά, σύμφωνα με την άποψη αυτή, προσβολή του δικαιώματος της προσωπικότητας (άρθρο 57 Α.Κ.). Έχει σημασία ν' αναφερθεί ότι ο *I. Καράκωστας*, στο πλαίσιο της θεωρητικής αυτής κατασκευής, αντιλαμβάνεται το δικαίωμα χρήσης, απόλαυσης και ωφέλειας των στοιχείων εκείνων του ζωτικού χώρου, που ταυτίζονται με τα περιβαλλοντικά αγαθά, ως την ιδιωτικού δικαίου έκφραση του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος στο περιβάλλον[20].

Εξειδικεύοντας και προεκτείνοντας την παραπάνω θεωρητική κατασκευή στο δασικό περιβάλλον η *E.-A. Μαριά* διατυπώνει με πρωτοτυπία την άποψη ότι στην περίπτωση των ιδιωτικών δασών και των ιδιωτικών δασικών εκτάσεων, που δεν έχουν

παραχωρηθεί στην κοινή χρήση, στοιχειοθετείται ένα *sui generis* δικαίωμα οιονεί κοινοχρησίας επί αυτών και υπέρ του κοινωνικού συνόλου. Το δικαίωμα αυτό απορρέει από τον προστατευτικό σκοπό των περιοριστικών διατάξεων της δασικής ιδιοκτησίας, καθώς και από τη φύση του δάσους ως κατ' εξοχήν κοινωνικού ή συλλογικού αγαθού. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι οι περιορισμοί του δικαιώματος της κυριότητας, που αποβλέπουν στην κοινή ωφέλεια, μεταλλάσσονται από τη φύση του πράγματος (δάσους) σε αντίστοιχες εκφάνσεις του δικαιώματος χρήσης υπό την έννοια της απόλαυσης υπέρ όλων των κοινωνιών του δικαίου, οι οποίοι με διάυλο κυρίως το δικαίωμα της προσωπικότητας δικαιούνται να επωφελούνται από το δασικό περιβάλλον[21].

Ας σημειωθεί ότι τις απόψεις της ελληνικής θεωρίας αποδέχεται σε μεγάλο βαθμό και η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων[22].

Δ. Η φύση ως πρόκληση για το δίκαιο του περιβάλλοντος

Καθεμιά από τις προηγούμενες θεωρητικές απόπειρες δείχνει αναμφίβολα με το δικό της τρόπο, λιγότερο ή περισσότερο, την ανάγκη επανοργάνωσης των νομικών σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση, όπου η ιδέα της διαφύλαξης και προστασίας της θα ενυπάρχει στις θεμελιώδεις αρχές και κατηγορίες πάνω στις οποίες αυτές (οι σχέσεις) στηρίζονται, «ορίζοντας» ταυτόχρονα το κανονιστικό εύρος των συγκεκριμένων κατηγοριών και αρχών.

Η θέση αυτή έρχεται αναπόδραστα στη βάση ενός καθαρά «υλικού-λειτουργικού» κριτηρίου αυτή τη φορά να μεταφέρει το ζήτημα της «υποκειμενικοποίησης» της φύσης στο σώμα και τους αρμούς του ίδιου του δικαίου, δηλαδή μέσα στο ίδιο το δίκαιο. Οι απόψεις που ακολουθούν, ιχνηλατώντας τις προϋποθέσεις της μεταφοράς αυτής, ξεκινούν από προβληματισμούς πάνω σε γνωστές περιοχές του δικαίου (το δίκαιο του περιβάλλοντος είναι άλλωστε μέρος του όλου δικαίου) για να δώσουν ωστόσο την έμφαση σε ό,τι θα σημασιοδοτούσε την ιδιαιτερότητα του κλάδου αυτού.

1. Το άνοιγμα των παραδεδομένων εννοιών και της ερμηνείας

Μια από τις πρώτες προκλήσεις, η λιγότερο ίσως φιλόδοξη, που αντιμετωπίζει σήμερα το δίκαιο του περιβάλλοντος, είναι η εμβάθυνση στις παραδεδομένες νομικές κατηγορίες που αποδίδουν την περιβαλλοντική πραγματικότητα. Είναι πράγματι αναμφισβήτητο ότι το περιβάλλον αποτελεί μια πολυσύνθετη πραγματικότητα, γεγονός το οποίο συνδυαζόμενο με τα χαρακτηριστικά και την οξύτητα των σύγχρονων περιβαλλοντικών προβλημάτων, δημιουργεί ιδιαίζουσες δυσκολίες στη νομική της απόδοση μέσω της γνωστής μεθόδου των νομικών χαρακτηρισμών.

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο έχει ήδη αρχίσει ένας ευρύτερος θεωρητικός

προβληματισμός γύρω από την έννοια του πράγματος και κυρίως των υποδιαιρέσεών της. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες το περιεχόμενο που παραδοσιακά δίνεται σε έννοιες όπως: πράγματα αντικαταστατά και μη, αναλωτά και μη, αδέσποτα, εγκαταλελειμμένα, κοινά σε όλους, κοινόχρηστα κ.λπ.;

Η πολυπλοκότητα του ίδιου του περιβάλλοντος αποφαίνεται μάλλον αρνητικά. Σύμφωνα με την πιο ολοκληρωμένη, μεθοδολογικά αυστηρή αλλά και νομικά λειτουργική, τυπολογία των περιβαλλοντικών στοιχείων που διατυπώθηκε ίσως μέχρι σήμερα [23], το περιβάλλον συντίθεται από ατομικά και σύνθετα στοιχεία. Στην ενότητα των ατομικών στοιχείων εντάσσονται το έδαφος, το νερό, ο αέρας, τα φυτά και τα ζώα, ενώ στην ενότητα των σύνθετων συγκαταλέγονται τα είδη με τη γενετική τους κληρονομιά, τα οικοσυστήματα, το τοπίο και οι οικολογικές διεργασίες (processus écologiques). Χαρακτηριστικό γνώρισμα των δεύτερων είναι ότι εκφράζουν κατά βάση τις όψεις εκείνες του περιβάλλοντος που παράγουν οι πολυποίκιλες αλληλεπιδράσεις των στοιχείων του.

Πραγματικά είναι συζητήσιμο το κατά πόσον η έννοια *res nullius* ανταποκρίνεται στις σύγχρονες απαιτήσεις διαφύλαξης της άγριας πανίδας και χλωρίδας ή αν η έννοια *res derelicta* ικανοποιεί τις απαιτήσεις που γεννά η μαζική παραγωγή αποβλήτων. Το κατά πόσον δηλαδή αποτελούν έννοιες γύρω από τις οποίες θα μπορούσε να αρθρωθεί με αξιώσεις ένα ειδικό καθεστώς προστασίας.

Επίσης είναι πλέον αυτονόητο ότι θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω και σε βάθος, μέσα από ένα οικολογικό πρίσμα, το περιεχόμενο που μπορεί ενδεχομένως να δοθεί σε έννοιες, οι οποίες συναρτώνται με την ίδια τη φύση των πραγμάτων. Έτσι έχει υποστηριχθεί: Πρώτον, ότι οι διακρίσεις αναλωτών/μη αναλωτών και αντικαταστατών/μη αντικαταστατών πραγμάτων είναι δυνατό αντιστοίχως να συνδυασθούν με την προβληματική περί των ανανεώσιμων φυσικών πόρων και του κινδύνου εξαφάνισης ορισμένων στοιχείων του περιβάλλοντος. Δεύτερον, ότι η διάκριση κινητού - ακίνητου πράγματος προσφέρεται για την καλύτερη προσέγγιση των σχέσεων του εδάφους με τους οργανισμούς που ζουν σε αυτό, μέσα κυρίως από τη χρήση του θεσμού της δουλείας (λ.χ. απαγόρευση συγκεκριμένων επεμβάσεων στο έδαφος για τη διαφύλαξη φυτικών ειδών, νεογνών πουλιών κ.λπ.) [24].

Αν πάντως φαίνεται ότι έχει συνειδητοποιηθεί η αναγκαιότητα θεωρητικού εμπλουτισμού των υποδιαιρέσεων του πράγματος μέσα από την οικολογική και την εν γένει περιβαλλοντική προβληματική, το ίδιο δεν φαίνεται ότι συμβαίνει, τουλάχιστον εμφανώς, ως προς τα κατά καιρούς αναφερόμενα ερμηνευτικά ζητήματα που αγγίζουν αυτή τη φορά επιμέρους όψεις της θεωρίας του διοικητικού δικαίου.

Ας πάρουμε, όμως, δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις: α) οι θεσμοί που έχουν ως κύρια αποστολή την οργάνωση των «χρήσεων γης» στο χώρο, όπως είναι σήμερα το

πολεοδομικό σχέδιο ή το γενικό πολεοδομικό σχέδιο ή θα είναι άυριο το χωροταξικό σχέδιο, αποτελούν ατομικές ή κανονιστικές πράξεις; β) οι πράξεις που οδηγούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην προώθηση μιας δραστηριότητας, ιδιαίτερα μιας οχληρής, μπορούν ή πρέπει να θεωρηθούν και υπό ποιές ίσως προϋποθέσεις σύνθετη διοικητική ενέργεια;

Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας [\[25\]](#) (αν και σε πολλές περιπτώσεις με μειοψηφία) υπακούοντας σε μια ευκλείδεια αντίληψη θεωρεί το πολεοδομικό (ρυμοτομικό) σχέδιο, με εξαίρεση τις διατάξεις του περί όρων δομήσεως, ως ατομική πράξη γενικού περιεχομένου αρνούμενη τον κανονιστικό του χαρακτήρα, ενώ διαχωρίζει τις «περιβαλλοντικές» πράξεις (προέγκριση χωροθέτησης, έγκριση περιβαλλοντικών όρων) από τις υπόλοιπες πράξεις (άδειες λειτουργίας και εγκατάστασης) χωρίς να τις θεωρεί συνολικά σύνθετη διοικητική ενέργεια.

Η κριτική που θα πρέπει ν' ασκηθεί στο πρώτο ζήτημα είναι ότι παραγνωρίζει το θεμελιώδες γνώρισμα των πολεοδομικών εργαλείων που είναι η οργάνωση της ανθρώπινης παρέμβασης στο χώρο. Έτσι υπερτονίζεται ο ατομικός και προσωπικός χαρακτήρας των διατάξεών τους, τη στιγμή μάλιστα που από μια πρώτη πολεοδομική και χωροταξική σκοπιά είναι προφανές ότι δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να θέτουν αφηρημένα ένα πλαίσιο χωρικής οργάνωσης.

Σε παρεμφερή κριτική προσφέρεται και η θέση της νομολογίας στο δεύτερο ζήτημα, όπου στη βάση ενός «οργανικού» κριτηρίου που είναι εν προκειμένω το ότι για να θεωρηθούν κάποιες πράξεις σύνθετη διοικητική ενέργεια πρέπει κατ' αρχήν να προβλέπονται από το ίδιο νομοθέτημα. Η θέση όμως αυτή αγνοεί στην προκειμένη περίπτωση το πραγματικό γεγονός πως οι προαναφερόμενες επίμαχες πράξεις συνιστούν τις βασικές άδειες ανάληψης μιας δραστηριότητας, καλύπτουν κατ' ουσίαν με τους όρους τους παρεμφερή και εν πολλοίς διαπλεκόμενα προβλήματα, στο πλαίσιο δε μιας πιο σύγχρονης νομοθεσίας, θα αποτελούσαν ίσως μια ενιαία άδεια.

Το αποτέλεσμα βεβαίως και στις δύο περιπτώσεις είναι ότι καθίσταται δυσχερέστερος ο δικαστικός έλεγχος της νομιμότητας των ενεργειών της Διοίκησης που συνδέονται με την ανάληψη δραστηριοτήτων και γενικότερα με το χώρο.

2. Η ανάγκη νέων νομικών κατηγοριών

Η ιδιαιτερότητα του δικαίου του περιβάλλοντος σε σχέση με τους άλλους δικαιοκούς κλάδους συνίσταται στο ότι οι βιοτικές (έννομες) σχέσεις στις οποίες αναφέρεται είναι κυρίως σχέσεις όχι τόσο μεταξύ ατόμων όσο μεταξύ ατόμων και περιβαλλοντικών αγαθών. Η ειδοποιός αυτή διαφορά καθιστά μάλλον πρόδηλη την ανάγκη διάπλασης ενός ξεχωριστού εννοιακού οπλοστασίου.

Έχει υποστηριχθεί ορθώς από τη θεωρία η ιδιαίτερη θέση που κατέχουν οι αρχές στο δίκαιο του περιβάλλοντος λόγω της πολυπλοκότητας των περιβαλλοντικών καταστάσεων και της συνακόλουθης ανάγκης εξοπλισμού των διατάξεών του με κανονιστική εμβέλεια. Στην ίδια, ως ένα βαθμό, γραμμή πλεύσης μπορεί να ενταχθεί και η άποψη ότι η συνοχή, η αποτελεσματικότητα, η εμβέλεια, αλλά υπό μία έννοια και η ευελιξία της περιβαλλοντικής νομοθεσίας εξαρτώνται από την ύπαρξη πρόσφορων και «ανοικτών» νομικών κατηγοριών. Ήλλωστε, στο δίκαιο γενικότερα υπόσταση δίνουν περισσότερο οι κατηγορίες παρά οι κανόνες του[26].

Στο χώρο αυτό, τρεις κατηγορίες φαίνεται να διαθέτουν ή να μπορούν ν' αποκτήσουν υπό ορισμένες προϋποθέσεις την ανάλογη δυναμική. οι κατηγορίες της οχλούσας δραστηριότητας, της έμβιας κληρονομιάς και της περιβαλλοντικής αλληλεπίδρασης. Σ' ένα πρώτο επίπεδο οι τρεις αυτές θεμελιακές κατηγορίες «αναλογούν» στις τρεις βασικές εκφράσεις της περιβαλλοντικής πραγματικότητας, την ανθρωπογενή, την έμβια και τη φυσική. Η αξία τους βεβαίως αυτή είναι άμεσα συνυφασμένη με τη δυναμική που «πρωτογενώς» φέρουν, δηλαδή με τη δυναμική που προσδίδει σε αυτές η ίδια η περιβαλλοντική πραγματικότητα την οποία εκφράζουν. Οι σκέψεις που ακολουθούν αποτελούν ένα πρώτο σκιαγράφημά τους.

α. Η οχλούσα δραστηριότητα

Είναι γνωστό ότι τα τελευταία χρόνια ο γενικευμένος χαρακτήρας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, κατ' ορισμένους μάλιστα της οικολογικής κρίσης, έχει οδηγήσει στη θέσπιση περιβαλλοντικών νομικών κανόνων, η τήρηση των οποίων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάληψη πολλών δραστηριοτήτων. Οι δραστηριότητες μάλιστα αυτές καλύπτουν ένα διαρκώς αυξανόμενο και συχνά ετερογενές φάσμα της γενικότερης ανθρώπινης παρέμβασης. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να δει κανείς και τη σημειούμενη διεύρυνση του εννοιολογικού εύρους του όρου «οχλούσα εγκατάσταση», που τείνει πλέον να δηλώνει κάθε εγκατεστημένη και οργανωμένη σε σταθερό σημείο του χώρου δραστηριότητα[27].

Την εξέλιξη βεβαίως αυτή πιστοποιεί περισσότερο απ' οτιδήποτε άλλο ο θεσμός της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, το πεδίο εφαρμογής του οποίου εκτείνεται με γοργούς ρυθμούς τόσο μέσα στην κοινοτική[28] όσο και στις εθνικές νομοθεσίες. Τη θεωρητική αποτύπωση της εξέλιξης αυτής θα μπορούσε σε μεγάλο βαθμό να αποδώσει η έννοια της οχλούσας δραστηριότητας, η οποία εκφράζει ακριβώς το βασικό γνώρισμα των δραστηριοτήτων που εντάσσονται στο ευρύτερο περίγραμμα αυτής της έννοιας, το γεγονός δηλαδή ότι προκαλούν ένα ελάχιστο επίπεδο όχλησης, ακόμη κι αν λειτουργούν νομίμως.

Η πρωτοτυπία της έννοιας αυτής πηγάζει από τα εξής στοιχεία: Πρώτον, τον «ανοικτό» της χαρακτήρα που σημαίνει τη δυνατότητα ένταξης σε αυτήν κάθε

δραστηριότητας, η οποία θα κρινόταν στο μέλλον οχληρή από την εξέλιξη των γνώσεων ή και της ίδιας της περιβαλλοντικής πραγματικότητας. Δεύτερον, υποδηλώνει το αναπόδραστο γεγονός πως κάθε τέτοια δραστηριότητα επιφέρει σημαντικές αλλαγές στο περιβάλλον, υποβάλλοντας έτσι τη θέσπιση αυστηρών όρων πριν την ανάληψή της. Τέλος, τρίτον, και το κυριότερο ίσως, η αποδοχή της ιδέας ότι οι επίμαχες δραστηριότητες προκαλούν ένα ελάχιστο επίπεδο όχλησης μολονότι λειτουργούν νομίμως, δίνει ένα ανεπαίσθητο προβάδισμα στο αγαθό της φύσης και του περιβάλλοντος έναντι άλλων, κατά τα λοιπά, νόμιμων και «αγαθών» ανθρώπινων ενεργειών[29]. Αναδεικνύεται έτσι η παραδοχή ότι η ανθρώπινη παρέμβαση οφείλει να εντάσσεται αρμονικά στις ευρύτερες φυσικές ισορροπίες.

β. Η έμβια κληρονομιά

Η εισαγωγή στο δίκαιο της έμβιας κληρονομιάς ως ιδιαίτερης νομικής έννοιας, πέραν του ότι αυτή αναλογεί σε μια βασική όψη της περιβαλλοντικής πραγματικότητας, φαίνεται ν' ανταποκρίνεται σε δύο ορατές τάσεις στο χώρο της περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Η μία αφορά στη χρήση που επιφυλάσσεται στον όρο «κληρονομιά» και η άλλη στη διαρκή θέσπιση νομικών ρυθμίσεων με στόχο τη διατήρηση των ειδών πανίδας και χλωρίδας.

Ως προς το πρώτο, πράγματι τα τελευταία χρόνια είμαστε μάρτυρες μιας διαρκώς εντεινόμενης χρήσης από το θετικό δίκαιο της έννοιας της κληρονομιάς. Η χρήση μάλιστα αυτή υπό ποικίλες παραλλαγές δεν περιορίζεται στις εθνικές αλλά εκτείνεται και στο διεθνές δίκαιο. Είναι άλλωστε αρκετά γνωστές οι αναφορές των εθνικών κυρίως νομοθεσιών στην πολιτιστική ή τη φυσική κληρονομιά, όπως και του διεθνούς δικαίου στην κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας. Ο *F. Ost* είναι αναμφίβολα αυτός που περισσότερο από κάθε άλλον προέβαλε τα θεμελιώδη στοιχεία της έννοιας της κληρονομιάς στη σύγχρονη περιβαλλοντική προβληματική, προσδιορίζοντας έτσι τη δυναμική που θα μπορούσε αυτή να προσλάβει.

Κατ' αυτόν[30], λοιπόν, η διευρυνόμενη χρήση της έννοιας της κληρονομιάς εξηγείται από τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζει σε σχέση με το κυρίως ζητούμενο, που είναι η αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Συγκεκριμένα: α) επιτρέπει το πέρασμα από το ατομικό και απλό (ιδιοκτησία, άτομο κ.λπ.) στο γενικό και πολύπλοκο (οικοσύστημα, είδος κ.λπ.), β) δηλώνει ταυτόχρονα όχι απλώς ένα σύνολο αγαθών αλλά αποτελεί προέκταση της προσωπικότητας, γ) έχει μικτό χαρακτήρα, παραπέμποντας σε αγαθά περιουσιακού αλλά και μη περιουσιακού χαρακτήρα ή επί το οικολογικότερον σε αγαθά δυνάμενα ή μη να αποτιμηθούν λογιστικώς, και δ) έχει διαχρονικό και διατοπικό χαρακτήρα, ανταποκρινόμενη έτσι στην ανάγκη μεταφοράς στο χώρο του δικαίου των αντίστοιχων γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν τα οικοσυστήματα.

Από την άλλη πλευρά, αντίστοιχη εξέλιξη παρατηρεί κανείς στην υιοθέτηση νομικών κειμένων με στόχο την προστασία του εν γένει βιογενετικού αποθέματος του πλανήτη. Εδώ εντάσσεται αναμφίβολα το σύνολο των νομικών κειμένων που αποβλέπουν στη σωτηρία κυρίως των απειλούμενων ειδών, κορύφωση των οποίων πρέπει να θεωρηθεί η διεθνής σύμβαση του Ρίο για τη βιοποικιλότητα.

Η εισαγωγή της έννοιας της έμβιας κληρονομιάς στο δίκαιο με τον ταυτόχρονο καθορισμό των συνοδευτικών αυτής κανόνων, θα ερχόταν ακριβώς να συνδέσει τις προαναφερόμενες δύο παράλληλες πορείες, ισχυροποιώντας την κανονιστική εμβέλεια των περιβαλλοντικών διατάξεων έναντι άλλων που έχουν αντικρουόμενους προς αυτές στόχους.

γ. Η περιβαλλοντική αλληλεπίδραση

Ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει το δίκαιο και ιδιαίτερα το δίκαιο του περιβάλλοντος είναι η νομική απόδοση των πολυποίκιλων και πολυσύνθετων σχέσεων που υπάρχουν στο περιβάλλον. Η δυσκολία μάλιστα αυτή γίνεται πιο ευκρινής, αν αναλογισθεί κανείς τη δυναμική που εκφράζουν οι σχέσεις αυτές, δυναμική ενισχυόμενη σε σημαντικό, αν όχι σε καθοριστικό βαθμό, από την ανθρώπινη παρέμβαση. Κατά μια άποψη, άλλωστε, το περιβάλλον δεν είναι παρά ένα σύνολο διαρκώς μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ των στοιχείων που το απαρτίζουν.

Στο σημείο αυτό ακριβώς, θα πρέπει ν' αναζητηθεί η ολοένα και συχνότερη αναφορά στα νομικά κείμενα της ανάγκης διερεύνησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που επέρχονται όχι μόνον στα απλά ή σύνθετα στοιχεία του περιβάλλοντος (εδώ οι αλληλεπιδράσεις είναι ήδη παρούσες), αλλά και στο σύνολο των υφιστάμενων μεταξύ των στοιχείων αυτών αλληλεπιδράσεων^[31].

Ιστορικά, αλλά ακόμη και σήμερα, την ανάγκη νομικής προσέγγισης όλων των εκφάνσεων του περιβάλλοντος (συμπεριλαμβανομένων βεβαίως και των συσχετίσεων και των πολλαπλών ανταλλαγών μεταξύ των επιμέρους στοιχείων του) εξέφρασε και συνεχίζει να εκφράζει σε σημαντικότατο βαθμό ο θεσμός των προστατευόμενων περιοχών. Το στοιχείο όμως που μετριάζει το σφαιρικό χαρακτήρα της προσέγγισης είναι ότι εξ ορισμού η θεσμοθέτηση μιας περιοχής ως προστατευόμενης αναφέρεται σε ορισμένο και σαφώς οριοθετημένο χώρο. Οι οικολογικές όμως διεργασίες και αλληλεπιδράσεις σπανίως περιορίζονται σε έναν ορισμένο χώρο.

Η έννοια της περιβαλλοντικής αλληλεπίδρασης έχει το πλεονέκτημα ότι εκφράζει τις διεργασίες εκείνες που τελούνται στο συνολικό περιβάλλον, των οποίων είτε η διατήρηση είτε η μη βίαιη και αργή μετεξέλιξη είναι αναγκαία για τη διαφύλαξη της ικανότητας αναπαραγωγής των ειδών, δηλαδή της ίδιας της ζωής. Ας σημειωθεί ότι στο χώρο της οικολογικής επιστήμης γίνεται λόγος όχι μόνον για το συστημικό

χαρακτήρα της φύσης (στη φύση το κάθε τι είναι σύστημα), αλλά και για το φαινόμενο των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ των στοιχείων του περιβάλλοντος, διάσταση η οποία μετατοπίζει το κέντρο βάρους από αυτά καθαυτά τα περιβαλλοντικά στοιχεία στις πολυποίκιλες και συχνά απρόβλεπτες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις τους[32].

Έχει σημασία ν' αναφερθεί πως ο μεγάλος αριθμός περιβαλλοντικών αλληλεπιδράσεων σχετικοποιεί, στη φάση αυτή τουλάχιστον εξέλιξης του δικαίου του περιβάλλοντος, τη δεσμευτική ισχύ της κατηγορίας αυτής, τείνοντας να προσδώσει στην αναγκαιότητα προστασίας τους το χαρακτήρα γενικής αρχής. Το ίδιο φαίνεται για τους ίδιους λόγους να ισχύει, σε πολύ μικρότερο όμως βαθμό, και για το περιεχόμενο που δόθηκε στις έννοιες της οχλούσας δραστηριότητας και της έμβιας κληρονομιάς[33]. Και τούτο λόγω του μεγάλου αριθμού οχλουσών δραστηριοτήτων, όπως και λόγω του ότι η έμβια κληρονομιά υπερβαίνει το είδος, φιλοδοξώντας να αποδώσει ταυτόχρονα και την πολύ πιο σύνθετη γενετική τους ποικιλότητα (εντός των ατόμων ενός είδους υπάρχουν συχνά αξιολογες γενετικές διαφορές).

Το ζητούμενο, πάντως, και στις τρεις περιπτώσεις είναι η υπέρβαση της διχοτομίας (θετικισμός από τη μια πλευρά, αναγόρευση της φύσης σε υποκείμενο δικαίου από την άλλη), μέσα από το «άνοιγμα» του δικαίου προς την πολύπλοκη περιβαλλοντική πραγματικότητα. Στην κατεύθυνση αυτή θα συμβάλει αναμφίβολα ο διάλογος οικολογίας-δικαίου, ο οποίος, μολονότι άνοιξε από καιρό, προμηνύεται μακρύν με προφανείς μάλιστα συνεπαγωγές τόσο για το δίκαιο γενικά όσο και για τη φύση του περιβαλλοντικού νομικού κανόνα.

[1] Το παράθεμα αυτό έχει ληφθεί από τη μεταθανάτια έκδοση μαθημάτων του γνωστού φιλοσόφου για την έννοια της φύσης. Βλ. σχετικά *M. Merleau-Ponty, La nature, Cours du Collège de France, Éd. du Seuil, 1995, σ. 19.*

[2] Για τις ποικίλες σημασίες της λέξης «Φύση» και σχετική κριτική βλ. αντί άλλων, το κλασικό έργο του *A. Lalande, Λεξικόν της Φιλοσοφίας, Εκδ. Πάπυρος, 1955, τ. 4, σ. 1647-1655.*

[3] *M. Prieur, Droit de l'environnement, Édit. Dalloz, 1996, σ. 4.*

[4] Βλ. *M. Μοδινού, Ο διευρυνόμενος κύκλος: Ηθική και Οικολογία, in: Περιβάλλον και Δίκαιο, 1997/1, σ. 190.*

- [5] *E. Naim*, Expertise scientifique et droit de l'environnement, in: Quel avenir pour le droit de l' environnement? (Ouvrage collectif sous la direction des *F. Ost et S. Gutwirth*), Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, Bruxelles, 1996, σ. 71.
- [6] Με δυο λόγια το παράδειγμα της πολυπλοκότητας παραπέμπει σ' ένα τρόπο σκέψης που δεν επιζητά και δεν εξαρτά την επιστημονικότητα από τον καθολικό έλεγχο και την κυριαρχία της πραγματικότητας, αλλά επιζητά το διαρκή και ατελεύτητο διάλογο και συνδιαλλαγή μαζί της, όπου συνυπάρχει η ανάγκη της πολυδιάστατης προσέγγισης με τη μη πληρότητα της γνώσης και την αντίφαση. Βλ. αναλυτικά για το παράδειγμα της πολυπλοκότητας, *E. Morin*, Introduction à la pensée complexe, Édit. ESF, 1990 και Science avec conscience, Édit. Fayard, 1990, σ. 163 επ.
- [7] *Κ. Σταμάτη*, Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου, Έκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 28.
- [8] *F. Ost*, La nature hors la loi. L'écologie à l' épreuve du droit, Édit la découverte, 1995, σ. 40-42.
- [9] *E. Morin*, Κοινωνιολογία, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 1998, σ. 23-25.
- [10] Βλ. συνοπτική παρουσίαση των θεωριών αυτών στο έργο: *E. Morin*, Introduction à la pensée complexe, όπ.π. (σημ. 6), σ. 25-46.
- [11] Κατατοπιστική παρουσίαση όλων αυτών των θεωριών και ρευμάτων παρέχει ο *Κ. Σταμάτης*, όπ.π., σ. 38-75.
- [12] Βλ. σχετικά το διάσημο έργο του Should Trees have Standing? Toward Legal Rights for Natural Objects, Los Altos, California, 1974.
- [13] *L. Ferry*, Le nouvel ordre écologique (L' arbre, l' animal et l' homme), Édit. Grasset, 1992, σ. 30-33.
- [14] *L. Ferry*, όπ.π., (σημ. 13), σ. 244.
- [15] Εκτός των όσων σημασιολογικά ο όρος «οργανική» δηλώνει, η χρησιμοποίησή του εδώ παραπέμπει και στην έννοια που αυτός έχει στην οργανική θεωρία περί νομικών προσώπων, όπου η σχέση νομικού προσώπου και φυσικών προσώπων που το εκφράζουν θεωρείται μια σχέση εσωτερική - λειτουργική και όχι εξωτερική - συμβατική. Στην προκειμένη περίπτωση τη θέση του νομικού προσώπου παίρνει η φύση. Βλ. αντί άλλων για την οργανική θεωρία περί νομικών προσώπων *Πρ. Παυλόπουλου*, Η αστική ευθύνη του δημοσίου, Ι. Γενική θεώρηση, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1986, σ. 76-77, *Γλ. Σιούτη*, Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας

του περιβάλλοντος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1985, σ. 78.

[16] *M.-A. Hermitte*, Le concept de diversité biologique et la création d'un statut de la nature, στο έργο: *L'homme, la nature et le droit* (ouvrage collectif), Édit. Christian Bourgois, 1988, σ. 257.

[17] Βλ. σχετικά την ενδιαφέρουσα ανάλυση του *M. Μοδινού*, Ο διευρυνόμενος κύκλος: Ηθική και Οικολογία, ό.π., σ. 184 και κυρίως 185.

[18] *M.-A. Hermitte*, ό.π., (σημ. 16), σ. 258.

[19] *I. Καράκωστα*, Περιβάλλον και αστικό δίκαιο, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1986, σ. 23 επ., του ιδίου, Ένδικα μέσα προστασίας των περιβαλλοντικών αγαθών, ΕΔΔΔ, 1991/2, σ. 117 επ.

[20] *I. Καράκωστα*, ό.π., σ. 38.

[21] *E.-A. Μαριά*, Η νομική προστασία των δασών, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σ. 258 επ.

[22] Βλ. αναλυτικά για την εν λόγω νομολογία στους *I. Καράκωστα*, Η προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών μέσα από τη νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων, Ενθύμημα Ήλικη Αργυριάδη, 1995, σ. 377 επ., και *E.-A. Μαριά*, ό.π., (σημ.21), σ. 265 επ.

[23] *C. de Klemm - G. Martin - M. Prieur - J. Untermaier*, Les qualifications des éléments de l'environnement, στο έργο: *L'écologie et la loi* (sous la direction de A. Kiss), Édit., L'Harmattan, 1989, σ. 65-66.

[24] *A. Kiss*, *L'écologie et la loi*, ό.π., σ. 388.

[25] Βλ. αναλυτικά *Γλ. Σιούτη*, Το τεκμήριο της νομιμότητας των διοικητικών πράξεων, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994, σ. 67-71.

[26] *A.-M. Ηερμιττε*, ό.π., (σημ. 16), σ. 240 και 258.

[27] *M. Χαϊνταρλή*, Το νομικό καθεστώς των οχλουσών εγκαταστάσεων. Όψεις του δικαίου του περιβάλλοντος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, σ. 24-25.

[28] Από την άποψη αυτή είναι χαρακτηριστική η τροποποίηση της Οδηγίας 85/337/ΕΟΚ από την 97/11/ΕΚ, που διεύρυνε τον αριθμό δραστηριοτήτων για τις οποίες είτε απαιτείται ευθέως, είτε υποδεικνύεται προς τα κράτη μέλη η εκπόνηση

Μ.Π.Ε.

[29] Αντίστοιχο φαινόμενο *mutatis mutandis* παρατηρεί η Γλ. Σιούτη (Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1985, σ. 60-61) και στο χώρο των συνταγματικών δικαιωμάτων, όπου υπό ορισμένες προϋποθέσεις το δικαίωμα στο περιβάλλον μπορεί να κατισχύσει άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων.

[30] Οι απόψεις του *F. Ost* παρατίθενται εδώ εντελώς επιγραμματικά. Βλ. αναλυτικά στο αντιπροσωπευτικότερο των σκέψεών του έργο *La nature hors la loi*, όπ.π., (σημ. 8), σ. 306 επ.

[31] Εδώ θα μπορούσε να εντάξει κανείς τη χρήση του όρου «αλληλεπίδραση» κατά τον ορισμό της έννοιας του περιβάλλοντος που δίνει ο ν. 1650/1986, όπως και την αναφορά στις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των στοιχείων του περιβάλλοντος στην οποία προβαίνει στο Παράρτημα IV η Οδηγία 85/337/ΕΟΚ και η τροποποιητική αυτής 97/11/ΕΚ.

[32] Βλ. σχετικά *F. Ost*, όπ.π. (σημ. 8), σ. 91.

[33] Ο *Ch.-A. Morand* (*Vers un droit de l' environnement souple et flexible: le rôle et le fonctionnement des principes*, στο έργο: *Quel avenir pour le droit de l' environnement*, όπ.π., σ. 276) δικαιολογημένα, στην παρούσα τουλάχιστον φάση εξέλιξης του δικαίου του περιβάλλοντος, εκλαμβάνει το περιεχόμενο που δίνει ο *F. Ost* στην έννοια της κληρονομιάς ως μια ανώτερη κατευθυντήρια αρχή τόσο για την εφαρμογή των επιμέρους αρχών του δικαίου του περιβάλλοντος όσο και των κανόνων του. Στο χώρο αυτό τοποθετεί και το παρόν άρθρο την προβληματική γύρω από την οχλούσα δραστηριότητα, την έμβια κληρονομιά και την περιβαλλοντική αλληλεπίδραση.